

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

СИСТЕМА І СТРУКТУРА
СХІДНОСЛАВ'ЯНСЬКИХ МОВ

Збірник наукових праць

КИЇВ - 2001

микрополе зрительных ощущений в составе семантического поля ощущений, что может свидетельствовать о наличии определенной системности поэтического языка.

ЛИТЕРАТУРА

1. Есенин С. Собрание сочинений в трех томах. – М., 1970.
2. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М., 1988.
3. Павлович Н.В. Парадигмы образов в русском поэтическом языке // Вопросы языкознания. – 1991. – № 3. – С.104-117.

П.О. Селігей

ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ ЛЕКСИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ ТА ВНУТРІШНЬОЇ ФОРМИ СЛОВА

Внутрішня форма слова (ВФ, ВФС) – це один із складових елементів слова, а точніше, його змістової, семантичної структури. Вона дуже близька до лексичного значення слова (ЛЗ, ЛЗС) й інколи з ним збігається, проте ці два явища слід чітко розрізняти. Якщо ЛЗС, як відомо, вказує на поняття про денотат, яке дане слово викликає в свідомості мовця при усній розмові або при сприйнятті писемного тексту, то ВФС вказує на інше слово, від якого дане слово було колись утворене. Проаналізуємо, для прикладу, слово *мовознавець*. ВФ цього слова – «той, хто знає мови», а ЛЗ – «науковець, який досліджує мову (мови), її історію та структуру». Зрозуміло, що поняття *мовознавець* і *той, хто знає мови* різняться, їхні обсяги аж ніяк не збігаються: мовознавець обов'язково повинен знати мови, але не всі, хто знає чи вивчає мови, можуть називатися мовознавцями. Інший приклад: *злочинець*. Тут ВФС – «той, хто чинить зло», а ЛЗС – «той, хто вчинив суспільно небезпечне діяння і підлягає карній відповідальності». Кожний злочинець учиняє зло, проте не кожен, хто вчиняє зло, є злочинцем, оскільки не всяке зло підлягає карній відповідальності. Так, якщо людина свідомо й постійно каже неправду, вона, без сумніву, чинить моральне зло, але назвати таку людину *злочинцем* не можна, а швидше – *брехуном*.

ВФС і ЛЗС не слід плутати навіть тоді, коли перша цілком прозора й зрозуміла, і особливо коли вона за змістом збігається з ЛЗС [2]. Такий збіг маємо, наприклад, у словах *водонос*, *бракороб*, *скрипаль*, *відеомагнітофон*. Щоправда, така повна відповідність між ВФС і ЛЗС трапляється досить рідко. У переважній більшості лексики ВФС або ширша, або вужча від ЛЗС. Скажімо, у слові *столяр* ВФ за змістом вужча від ЛЗ, адже столяри, крім столів, роблять і багато інших виробів

з дерева. Те саме маємо й у слові *піаніст*, оскільки ті, кого називають піаністами, грають не лише на піаніно, але й на роялі. Точніше у даному разі була б назва «фортеп'яніст». ВФ слова *листоноша* – «людина, яка носить листи», але ж люди цієї професії розносять також газети, часописи, а іноді ще й квитанції та пенсії, і не обов'язково розносять – можуть і розвозити. Тому реальне ЛЗ тут помітно відрізняється від ВФ: «людина, яка доставляє пошту й кореспонденцію адресатам». У слові *водосховище*, навпаки, ВФ за обсягом ширша від ЛЗ, бо водосховищем можна в принципі назвати будь-яку ємність, у якій зберігається вода (пляшка, ванна, спортивний басейн), тимчасом як реально це слово відповідно до закріпленого в мові ЛЗ позначає лише «штучне водоймище, створене шляхом перегороджування греблею річки, ручаю тощо, для зберігання і регулювання запасів води». Більше того, в окремих випадках ВФС може навіть суперечити лексичному значенню: *білка* (білки зазвичай руді, а біла вивірка – велика рідкість). Цю суперечність добре ілюструє явище катахрези: *немолода молодиця, кольорова білізна, червоне чорнило, вистрілити з гармати, відрізати кусень хліба, словник морфем* тощо.

Деякі мовознавці дотримуються думки, що ознака, закріплена у ВФС, обов'язково входить до ЛЗС і належить до його денотативного компонента [7]. Справді, таке трапляється досить часто, але все-таки не завжди. Так, назви емоцій *горе* і *печаль* етимологічно споріднені з дієсловами на позначення горіння – псл. **gorēti* і **pekti*, але ж ніякого вогню в самих емоційних переживаннях немає. Так само немає семи вогню в ЛЗ цих слів, як і його ознаки у відповідних поняттях. Але в праслов'янську епоху, до якої відноситься час виникнення слів *горе* і *печаль* у людській свідомості ці дві емоції якимось чином пов'язувалися з вогнем, а можливо, вважалося, що вони є не що інше, як вогонь усередині тіла. Тобто поняття *горе*, *печаль* і *вогонь* у ті давні часи фактично могли збігатися. З плином часу знання про емоції істотно поглибилися. Хоча внутрішні враження від неприємних емоцій дійсно дечим нагадують відчуття від опіку, з'ясувалося, що насправді вони з вогнем ніяк не пов'язані. Відповідно змінилося і поняття, і лексичні значення, натомість ВФ цих слів так і лишилася незмінною. Але сьогодні вже ознака, закріплена у ВФС, до ЛЗС абсолютно не входить.

Отже, можна однозначно стверджувати, що ВФС і ЛЗС – різні явища, їх треба чітко відрізнити і не зводити друге до першого. А поза тим, плутання реального ЛЗ слова і його ВФ трапляється не так уже й рідко. Декому здається, ніби ЛЗ слова і вживання цього слова в мовленні цілком і повністю зумовлюється його ВФ. Скажімо, у середовищі пересічних мовців уряди-годи виникають нормативні зауваження на

кшталт: «вираз *пластмасова склянка* неправильний, бо склянкою можна називати тільки таку, яка робиться зі скла», або «як же можна називати місяць *листопадом*, якщо листя з дерев попадало ще в жовтні?». Плутаються не лише нелінгвісти, але й деякі мово-знавці. Так, М.Г. Комлев, жорстко прив'язуючи ЛЗС до ВФС, наводив свого часу такий приклад: з чотирьох назв газетної передовиці: рос. *передовая статья*, пол. *wstępniak*, нім. *Leitartikel* (← *leiten* «вести»), англ. *editorial* (← *editor* «редактор»), – нібито тільки англійська назва дозволяє вміщувати передовицю на будь-якій сторінці видання. На його думку, «перенесення теоретико-пізнавального центру ваги на ВФ створює нездоланні складнощі в перекладі» [4, 69]. Але насправді суперечність між ВФ і ЛЗС зовсім не перешкоджає функціонуванню слова, і відбувається це завдяки затемненню ВФС. Цей процес відбиває необхідність розв'язати неузгодженість, конфлікт між незмінною й однобічною ВФС та щодалі змінним лексичним значенням. Так у мові усувається небезпека хибного тлумачення ЛЗ слова [5, 172].

Постає закономірне питання: звідки береться така невідповідність між лексичним значенням слова та його внутрішньою формою? Причину цього явища академік Б.О. Серебренников пояснював довільним, неточним характером мовного знака [5, 170; 6, 77–78]. Коли постає необхідність поіменувати якесь нове явище або поняття, людина з цією метою відбирає певну ознаку нової реалії, і на основі назви даної ознаки номінується вся реалія в цілому. Цілковита точність при цьому зовсім і не потрібна, адже мовний знак не повинен бути копією свого денотата. Важливо, щоб нове слово виступало своєрідним збудником поняття про цю реалію, а необхідну точність забезпечує відповідний контекст. Наприклад, засіяну овочами ділянку землі при будинку в українській мові називають *городом*. Цю назву потенційно можна було б утворити від багатьох різних слів: *земля, будинок, овочі, зелень, ділянка, село, працювати, копати, сіяти, грядка, плесо, вирощувати, поливати, врожай*. Варіантів для вибору існує чимало, але в українській мові, як і в деяких інших слов'янських, закріпилася назва з ВФ «те, що обгороджено». Натомість у ряді європейських мов використано інші варіанти. Німці вживають назву *Gemüsegarten* (ВФ – «овочевий сад»), французи кажуть *potager* (пов'язано з *potage* «суп»), англійці город називають *kitchen-garden* (ВФ – «кухонний сад»). І такий відбір однієї ознаки з багатьох можливих трапляється в більшості випадків номінації. Номінація нової реалії зовсім не вимагає вичерпних й повних знань про неї: підбираючи назву для нового предмета чи явища, людина може ще й не знати всіх його ознак і властивостей. «Первісна людина, – пише Б.О. Серебренников, – знала про світ довкола неї дуже мало, тим не

менш вона створювала слова, кладучи в їхню основу інколи істотні й неістотні ознаки» [6, 78].

Отже, реалія, яка являє собою сукупність ознак, номінується за якоюсь однією з них. Але в результаті виявляється, що ЛЗС з самого початку стає за змістом багатшим порівняно зі змістом, втіленим у ВФС, як це сталося з тим же *городом*. Або можливий інший випадок: реалія з бігом часу змінюється, розвивається, вдосконалюється, відповідно змінюється і ЛЗС, а ВФС лишається незмінною. Так, *комп'ютер* буквально означає «лічильник, рахівник, обчислювач». Спершу основним завданням комп'ютера, як відомо, і було здійснення математичних операцій, але нині він виконує багато інших різноманітних функцій – не лише суто рахункових (хоча й на основі електронного обчислення). Інший приклад: псл. **bojati se* «боятися» етимологічно зводиться до іє. **bhei-*, від якого походить і псл. **biti* «бити» [3, 242; 8, 164], тобто, *боязнь* спочатку, очевидно, означало «страх від можливого побиття». Проте з часом ЛЗ цього слова значно розширилося, і в сучасній мові *боязнь* – це не лише боязнь побиття, але й боязнь занедужати, одержати догану від начальства, лишитися без роботи, боязнь самотності тощо.

Таким чином, причина невідповідності, незбігу між ВФС і ЛЗС полягає, по-перше, в тому, що перша відбиває лише одну ознаку денотата, тимчасом як друге засноване на сукупності ознак денотата; по-друге, ВФС завжди лишається незмінною, а ЛЗС з бігом часу змінюється (звужується або розширюється) разом зі змінами самого денотата – відповідно до потреб мовної практики.

Іноді ВФС може не лише впливати на ЛЗС, але й прямо-таки спотворювати, викривляти суть того явища, яке цим словом позначається. Так, ВФ слова *демократія* (буквально – народовладдя) свідчить про те, що політичний лад, який називають цим словом, нібито цілком і повністю заснований на владі народу. Як впливає зі змісту цього поняття, при демократії влада походить з народу, і широкі народні маси беруть опосередковану участь в управлінні країною, впливають на вирішення загально-державних проблем. Насправді ж це швидше ідеал, ніж життя реальність. Хоча демократичною прийнято називати будь-яку країну, де в громадян задеклароване право обирати своїх представників-депутатів до вищих органів влади, таке право з цілої низки причин ще зовсім не означає справжнього народовладдя. На думку відомого французького соціального філософа Р.Арона, демократія фактично являє собою політичний лад, при якому кілька еліт конкурують між собою за доступ до влади, матеріальних та фінансових ресурсів [1]. Це спостереження цілком підтверджується політичною практикою багатьох країн. Отже, можна бачити, що суперечність між

ВФС і ЛЗС далі виливається у проблему «називати речі своїми іменами». Розв'язання цієї проблеми, звісна річ, лежить поза межами лінгвістики, але і на цьому прикладі можна ясно бачити, як на практиці важливо проводити чітке розмежування між ВФС і ЛЗС.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. – М.: Текст, 1993. – 304 с.
2. Ермакова О. П., Земская Е. А. Сопоставительное изучение словообразования и внутренняя форма слова // Изв. АН СССР. Сер. Литературы и языка. – 1985. – № 6. – Т. 44. – С. 518–525.
3. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / За ред. О. С. Мельничука. Т. 1. – К.: Наук. думка, 1982. – 632 с.
4. Комлев Н. Г. Компоненты содержательной структуры слова. – М.: Изд-во МГУ, 1969. – 192 с.
5. Языковая номинация: Общие вопросы / Отв. ред. Б. А. Серебренников. – М.: Наука, 1977. – 360 с.
6. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Отв. ред. Б. А. Серебренников. – М.: Наука, 1988. – 215 с.
7. Тихонов А. Н. Внутренняя форма и лексическое значение слова // Семантика и структура деривационных моделей. – Владивосток: ДВО АН СССР, 1988 – С. 55–71.
8. Этимологический словарь славянских языков: Праслав. лексический фонд / Под. ред. О. Н. Трубачёва. – М.: Наука, 1975. – Вып. 2. – 238 с.